

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

(Երկու խօսք այս պօէմայի առիթով)

Հայ ժողովրդական աւանդական այս դիւցազներգական պօէման առանձին ուշադրութեան արժանի, մանաւանդ հետաքրքրական է այն պատճառով, որ հիմնական է և ունի պատմական նշանակութիւն: Դեռ Քրիստոսից հազարաւոր տարիներ առաջ, երբ հայերը տակաւին չէին ունեցել քրիստոնէական դաւանող վարդապետութիւն, հնումն եղել է Ասորոց թագաւորութիւն: Այդ ազգապետութեան անգուլթ և բռնակալ թագաւոր Սենեքերիսը, Հայաստանում հայերի դէմ մղած մի ամենագոռ պատերազմական վտանգաւոր ճրգնաժամում, խոստանում է «մեծ կուռքին» իր որդիքը զոհ մատուցանել, երբ վերահաս փորձանքից կ'ազատուի: Բայց ինքն է զոհուում Սանասարի ձեռքով, և երկու եղբայրը (մեծը Ասլի-Մէլիքն է) փախչում են Հայաստանի կողմը՝ մեր Սկայորդի թագաւորի օրերով: Նրանցից ահա ծագում՝ առաջ է գալիս Հայոց Արծրունեաց երեւելի նախարարութիւնը, յայտնի ազգին և հայրենիքին մատուցած մեծամեծ ծառայութիւններով ու քաջութիւններով, թողած արժանաւոր սերունդով: Ապրելով Վանայ ծովի հարաւային ափերում՝ նրանք հիմք են դնում Սասնոյ գաւառի շինութեան և սկզբնաւորութեան: Այս պատմութեան մասին խօսւում է և Ս. Մանգինեանի «դիւցազնական աշխարհ» ում և Հայկական ուրիշ հին պատմութեան էջերում:

«Ասլի-Մէլիք և Սանասար» "պօէման, ինչպէս կը նկատեն «Լուսմայ» հանդիսի ընթերցողները, կազմում է մեր երկասիրութիւնների երրորդ փորձը. «Երկրորդը» «Առիւծաձև Մհեր» արգէն Ս. Պետերբուրգի գրաքըննարանից թողարտուած լինելով՝ մամուլի տակն է և լոյս կը տեսնէ Մոսկովայում մինչև առաջիկայ յուլիսի 1-ը. իսկ *առաջին փորձը*՝ «Ռոստոմ և Սալման» արգէն լոյս ենք ընծայել, որին նուիրուեց «Մուրճում» (1897 թ. № 11 — 12 նոյեմբեր դեկտեմբեր, մի համակրական և նպաստաւոր գրախօսական յօդուած պ. Յովհ. Տէր-Միրաքեանի կողմից: Իսկ չորրորդ փորձը («Սասունցի Դաւիթ») ես կաշխատեմ տալ «Լուսմայի» յաջորդ գրքում: Նոյն գրքում կը լինի «Իմ ճանապարհորդական յիշողութիւններ Պարսկաստանում» (թուոցիկ տպաւորութիւններ) շարք յօդուածների շարունակութիւնը, որ լոյս էր տեսնում Վենետիկի «Բազմավէպ» ամսագրում:

ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼԱՍԵԱՆՅ

ԱՍԼԻՄԷԼԻՔ ԵՒ ՍԱՆՆՍԱՐ

(Ազգային սյուժե)

Դիւցազներգական — չափական բանաստեղծութիւն

Ա

եր հին Հայկական պատմութիւն-
ներում
Գրուած է, թէ վաղ ժամանակ-
ներում
Կռապաշտական ունէր գոյութիւն
Ասորեստանեայց թագաւորու-
թիւն:

Քրիստոսից առաջ տարիներ հազար
Քաջ, տիրապետող այդ ազգի համար
Մի մեծ թագաւոր կար Սենեքերիմ,
Հոգւով բռնակալ, չար և ոխերիմ:
Թշնամի դարձած հայերին ¹⁾ կատէր,
Ինքը կռապաշտ, Աստուած չը գիտէր.
Միակ նպատակը — չարի ճանապարհ,
Անգութ արարքով լցրել էր աշխարհ:
Եւ քանի՜ անգամ ժողովեց զօրքեր,
Հալի աչքերից ցօղեց արցունքներ.

¹⁾ Սենեքերիմի ժամանակ հայերը դեռ քրիստոնէս
չէին:

Հին Հայաստանը դողում էր ահից,
 Փախչում մարդիկը վերահաս մահից:
 Մի անգամ ևս մտաւ Հայաստան,
 Պարզեց օգի մէջ դրօշ լաղթութեան
 Եւ վերադարձաւ անթիւ աւարով,
 Շղթայած անմեղ շատ գերիներով:
 Գերիների մէջ կար մէկ հայ աղջիկ,
 Մազերով երկայն, դէմքով գեղեցիկ:
 Սենեքերիմը երբ նրան տեսաւ՝
 Հաւանեց իսկոյն և ամուսնացաւ:
 Ապա ունեցաւ երկու զաւակներ,
 Երկուսն էլ տղայ, կտրիչ ոյժի տէր,
 Մէկն Ասլի Մէլիք, միւսը Սանասար:
 Բայց Սենեքերիմ՝ կեանքին հաւասար՝
 Սիրում էր միայն կանգնեցրած կուռքեր,
 Որոնց բերում էր կենդանի զոհեր,
 Եւ ծնրագրած երկրպագում էր
 Նրանց առաջեւ և աղօթում էր,
 Եւ հաւատում էր նրանց մշտական
 Զօրութիւններին երեսակայական...

Բ

Մի անգամ նորից զօրքով արշաւեց
 Եւ Հայաստանում գիւղեր աւերեց:
 Բայց այս անգամին մէկ հոգի, մարմին
 Դառած հայերը Սենեքերիմին
 Նեղը լծեցին. յուսահատ արքան
 Դիմեց իր պաշտած կուռքի զօրութեան:
 Եւ բացականչեց. «ո՛վ կուռք զօրաւոր,
 Ազատիր տեղից այս վտանգաւոր,
 Եւ երբ ողջ դառնամ խոստանում եմ քեզ
 Իմ երկու տղայք անել ողջակէզ...»

Գ

Կինը անհանգիստ մարդուն կը լիշեր,

Վատ երազ տեսաւ յանկարծ մի գիշեր,
 Որպէս թէ երկու փայլուն ճրագներ
 Զօկ-ջոկ ձեռքերին նա բռնած ունէր.
 Մերթ վառւում էին լոյսերով պայծառ,
 Մերթ հանգչել ուզում ու կիսախաւար...
 Առաւօտը վաղ քնից զարթելով
 Մայրը վշտալից միտը բերելով
 Եղելութիւնը տեսած երազի՝
 Պատմեց տղերանց թէ ձեր մուրազի
 Կարօտին հասնել կ'ուզէք անփորձանք,
 Աշխատեցէք շուտ ազատել ձեր կեանք...
 Երկու ճրագներ տեսայ երազում,
 Մերթ վառւում էին, մերթ հանգչել ուզում.
 Երևաց և ինչ մի սուրբ ալևոր,
 Յայտնեց՝ ձեր հայրը կուրում հեռաւոր
 Զօրքով պաշարուած շատ նեղացած է,
 Կուռքին զոհելու ձեզ խոստացած է,
 Երբ վերադառնայ—ձեզ մատաղ կանի,
 Ո՞վ անգուլթ հօրից ձեզ կը պաշտպանի.
 Արդէն սրտի մէջ մտել է չարը,
 Գնացէք, գտէք ձեր գլխի ճարը...»

Դ

Խեղճ տղաները, հօրից վախեցած,
 Հացի պաշարով պարկը շալակած,
 Ճանապարհ ընկան Աստուած կանչելով,
 Իրանց սև օրուայ բաղդն անիծելով:
 Շատ պատեցին, շատ երկիր տեսան,
 Մինչև մի նեղ ձոր ²⁾ վերջապէս հասան.
 Այդ ձորի միջով վազում էր մի գետ ³⁾
 Եւ բարակ առու գալիս նրա հետ
 Խառնւում միւս կողմից և շերտում ոյժով
 Մինչև մէջ տեղը բարձր աղմուկով:

²⁾ Սասունի նշանաւոր ձորը:

³⁾ Մուրադ-Չայ:

Այս բանի վերայ շատ զարմանալով
Կանչեց Սանասար մեծ հիացումով.
— Ենայի՛ր այս ջրին, ո՛հ, Ասի-Մէլիք,
Ինչպիսի՛ աղմուկ հանում են ակիք.

Ո՛վ գտնի ակը
Եւ մի տուն շինի՛
Այսպէս զաւակը
Ուժեղ կըլինի ⁴⁾...

⁴⁾ Սանասարի նախազգացածը կատարւում է վերջը.
ունենում է մի աղայ «Առիւծաձե Մհեր» անունով. սա
այնքան ուժեղ և բաշ է լինում, որ տասնմէկ տարի դեռ
չըլրացած հասակում յաղթում, սպանում է Առիւծ վիշա-
պին և ժողովրդի կեանքը ազատում է սովի ճանկերից:
Ջարմանալի է, թէ ինչո՞ւ պ. Մանգրինեանի «Դիւցազնական
աշխարհում» ոչ մի յիշատակութիւն չըկայ «Առիւծաձեի»
մասին, մինչդեռ վարիաններում և համակրելի է և հիմք
ու գոյութիւն ունի Առիւծ-վիշապի հետ եղած այդ արկա-
ծը (աես մեր երկրորդ փորձ) ժողովրդականի կողմից այդ
արկածում երևակայեցէք ինչպիսի՛ դիցաբանութիւն և ինչ-
պիսի՛ բարոյական մրցական, գեղասիրական զգացմունքներ
և սկզբունքների աղբիւրներ են պատկերացած: Զգալ ժո-
ղովրդի անել գրութիւնը, մոռանալ անձը և գնալ մենմենակ,
ացնել 11 տարէն հասակում, քաղցած Վիշապ-առիւծի դէմ
մնամարտելու և յաղթելով ազատել սովի անգութ ձիրան-
ներից մի ժողովրդի ամբողջ կեանքը, — յիրաւի ինչ հրաշալի
անձնութեան և վսեմ գաղափարական յաղթանակող
օրինակ: Մի ուրիշ նշանաւոր դէպքն է Առիւծաձե Մհերի,
որ կարողանում է յաղթել մի մեծ, յանդուգն և անուանի
Պահլաւան հերոսի, (մականունը Սև Բաթման-Ղաւան, որին
ժողովուրդը իսկական անունն է վերագրում «Սասմայ ծռե-
րում» յիշուած Չանջիւռան և Բաթմանայ. Բիւղլ Մանրամաս-
նութիւնը մեր երկրորդ փորձում, որը հարկը պահանջե-
լիս եղել Մհերից, բայց ինքն է լինում յաղթուելով Մհե-
րին հարկատու...)

Ե

Երկու եղբայրներ առուն բռնելով
 Գտան աղբիւրը երկար ման գալով.
 Իսկոյն ձգեցին աղբիւրի գլխին
 Հսկայական հիմք բերդի ահագին:
 Ասլի Մէլիքը ջանքով անխնայ
 Միշտ աշխատում էր շինութեան վրայ,
 Իսկ Սանասարը որսի էր գընում,
 Երբեմն պարապ՝ եղբօրն էր օգնում.
 Ասլի Մէլիքը վերջին մի օրը
 Գնաց և տեսաւ քնած եղբօրը,
 Թափել էր գետնին արիւնոտ որսեր.
 Նրա վիճակին շատ կարօտասէր
 Սիրտը կսկծաց. «Վեր կաց, Սանասար,
 Բաւ, թափառական ընկանք սարէսար.
 Թողնենք այստեղը անմարդաբնակ,
 Ապրել չի լինիլ երկուսով մենակ,
 Գնանք բաղմամարդ քաղաքներ մտնենք,
 Ցաւոք, օգնական մեզ մի «տէր» գտնենք.
 Մինչև երբ ուտենք հո՛ւմ, անալի միս,
 Շատ չարչարուեցինք այս քանի ամիս.
 Դեռ կիսակաւոյց բերդի շինութեան
 Վրայ թափեցինք քրտինք բաւական.
 Ի՞նչ խելքով, ասա՛, շինում ենք այս բերդ
 Եւ փըչացնում ի զուր սիրտ ու լերդ:
 Եթէ զթառատ Աստուած կամենար՝
 Մեր հօր պալատը, ամրոցը կըտար...»

Զ

Եւ եղբայրները ճանապարհ ընկան,
 Բերդը թողեցին ու առաջ եկան
 Թաղաւորի մօտ Երուսաղէմի.
 Խոր գըլուխ տալով նրան մի առ մի
 Պատմեցին տխուր իրանց դրութիւն՝
 Հայցելով գթած, բարի օգնութիւն.

— Լեւդճ ենք, — ասացին երկու եղբայրը, —
Տանից հեռացրեց մեզ անգութ հայրը.
ձակատագիրը այս է վիճակել.
Այժմ եկել ենք, քո ոտքը ընկել,
Եւ յայտնում ենք քեզ, ով մեծդ արքայ,
Որ եղբայրներին ցատող տէր չը կայ.
Ներքեւ դու ես, վերեւ Աստուած
Մեզ պահպանելու եղիր ողորմած.
Դրա փոխարէն կարանք ծառայել,
Աշխարհի առաջ չենք ամաչացնիր:
— Հայրը որդկերանց ո՞նց կ'արհամարհի,
Ում զաւակներն էք և ո՞ր աշխարհի.
Հարցրեց թագաւորն Երուսաղէմի.
— ԵՄենք զաւակներն ենք Սենեքերիմի,
Որ թագաւոր է նստած Բաղդադում ⁵⁾,
Հողով բռնակալ — սարսափ է ազդում
Խեղճ հայոց ազգին և քէնախնդիր
Քանիցըս անգամ Հայաստան երկիր
Արշաւանք գործեց, քանդեց, աւերեց,
Շատերին անմեղ շղթայով գերեց.
Բայց վերջին անգամ, նեղուած հայերից,
Խոստացաւ կուռքին — երբ պատերազմից
Ողջ վերադառնայ — մեզ մատաղ անել,
Սակայն մեր մայրը կուզէր պաշտպանել,
Պատմեց գիշերով տեսած երազը.
Թէ կըսիրէք դուք ձեր կեանք, մուրազը՝
Գնացէք, ասաց, ուրիշ աշխարհներ,
Գտէք ձեր գլխին փրկող հնարներ...
Ահա փախել ենք հեռու վաթանից,

⁵⁾ Թէև Ժողովուրդը այստեղ յիշում է Բաղդադի ա-
նունը, բայց Ժամանակագրական պատմական փաստերի հե-
տազոտութիւնները ցոյց են տալիս, որ Բաղդադը Սենեքե-
րիմի Ժամանակ գոյութիւն չէ ունեցել, և բացի այդ, Բաղ-
դադի խալիֆաները եղել են միշտ մահմեդական և ոչ թէ
կռապաշտ, իսկ Սենեքերիմը, Ասորեստանեայց այդ թագա-
ւորը իրօք եղել է կռապաշտ:

Բռնակալական մեր հօր ճիրանից.

—Այժմ խնդրում ենք քեզ մօտ ընդունես
Հայրական սիրով և մեզ պահպանես...»

Է

Բայց նրանց առաջ արքան թափ տուեց
Ամուր պողպատը ու պատասխանեց.

—Ցաւում եմ հօրից վիճակուած որբ էք,
Բայց ձեզ ընդունել չեմ կարող երբէք,
Լսելով տղերքն էք Սենեքերիմի,
Որ մեր ազգի հետ շատ է թշնամի.
Ձեր մեռելներից հեռու ենք փախչում,
Կենդանիներին չենք էլ ճանաչում.
Գնացէք, տէր չենք ձեր գլխի համար,
Այստեղ գործ չըկալ ձեզ վայել լարմար...»

Ը

Նեղացած սրտով երկու եղբայրը

Գնացին դէպի Մշոյ աշխարհը.

Մուսիկ անունով թագաւորի մօտ.

—«Բաղդից հալածուած, օգնութեան կարօտ՝

Եկել ենք քեզ մօտ մենք աղաչելու,

Որ կամք ունենաս մեզ պաշտպանելու.

Դրա փոխարէն կարանք ծառայել,

Աշխարհի առաջ չենք ամաչացնիլ»:

Խնդրական ձևով նրանք ասացին

Եւ թագաւորին գլուխ իջեցրին.

—Ո՛ւմ զաւակներն էք և ինչո՞ւ համար

Եկել էք հեռուից այս օտար աշխարհ.

Ի՞նչ կարիք ունէք, ասացէք, որդիք,

Կըկատարեմ ես ձեր համեստ խնդիրք...»

—«Ո՛չ, պակասութեան մենք չունինք կարիք,

Ստիպուած եղանք թողնել հայրենիք,

Որովհետեւ մեր հայրը բռնակալ

Ուզեց իր պաշտած կուռքին մեզ զոհ տալ

Ու այդ պատճառով, մեր մօր խորհրդով,
Փախանք այս կողմը՝ վտանգն զգալով:
Սենեքերիմ է անունը մեր հօր,
Ինքը կռապաշտ և քաջ թագաւոր...
— Հերիք, լռեցէք, այս քնչ եմ լսում...
Ձեզ պէս տղերանց շատ եմ ափսոսում,
Որ չէք ծառայիլ ինձ հաւատարիմ,
Երբ որ ձեր հայրն է չար Սենեքերիմ:
Թող հեռու կորչէ անզգամ շունը,
Մի լիշէք նրա կեղտոտ անունը:
Նա թշնամի է, չունի խիղճ, ամօթ,
Իր գէշ արարքով աշխարհին ծանօթ...
Ի՞նչ խելք, թշնամուն տանս ընդունեմ,
Ի՞նչ է, նրանից անհանգիստ լինեմ:
Ո՛ր անմիտ հովիւ կ'ընդունէ գալլին
Իր շան փոխանակ պահապան հօտին
Անտեղ գնացէք—կամենում էք ուր,
Ձեր առամներին չըկայ կերակուր...»
Այսպէս արքան էլ Մշոյ աշխարհի
Կտրեց յոյսերը խեղճ եղբայրներին...

Մուշից հեռացան և ճանապարհին
Երկու եղբայրը մտքումը դրին
Երթալ այս անգամ Մելլքօն արքային:
Սանասարն ասաց Ասլի-Մէլիքին:
— «Եղբայր, սևերես քնչ ենք ամաչում,
Մենք այդ հօրեցն ենք զգուանքով փախչում:
Էլ ինչո՞ւ համար այդ շան անունը
Մեզ վրայ դրել, քանդում մեր տունը,
Ե՛կ, այսուհետեւ ո՞ւմ մօտ ո՛ր գնանք,
Կամ ո՞վ որ հարցնէ՝ այս պատասխան տանք,
Թէ մենք բան չունինք, ո՞չ տուն, ծնողներ,
Գուցէ մարդիկը մեզ էլ դառնան տէր...»

Ժ

Տխուր, յուսահատ ընկան ճանապարհ
 Դէպի Խլաթայ հեռաւոր աշխարհ,
 Երբ թագաւորը տեսաւ երկուսին
 Փառաւոր կերպով կանգնած առաջին՝
 Շատ սիրեց նրանց և շատ հաւանեց.
 — Ո՛ր աշխարհիցն էք, — քաղցրութեամբ հարցրեց.
 — «Բաղդադ քաղաքից, — պատասխանեցին
 Եւ խոնարհութեամբ գլուխ տուեցին.
 Երկու եղբայրն էլ շատ զարմանալի
 Շնորհքով էին և ակնածելի.
 Հասակները մեծ, ինչպէս վեհ լեռներ,
 Դէմքեր ահարկու և հուժկու կռներ.
 Գեղեցիկ տեսքից Մելքօն թագաւոր
 Հիացած՝ հարցրեց. Բնչ է հարկաւոր.
 Ասացէք, որդիք, լսել պատրաստ եմ,
 Ձեր վիշտ, նեղութիւն ես կը փարատեմ.
 — «Մեզ հարկաւոր չէ հարստութիւն, գանձ,
 Այլ կամենում ենք, ոգւով աննախանձ,
 Ապաստանելով քեզ մօտ ծառայել
 Եւ սէր, բարիքներ — մեր գործին վայել —
 Ստանալ քեզնից. նեղութեան օգնիլ
 Եւ յուսով եղիլ — չենք ամաչացնիլ...»
 — Ի՛նչ ունէք չունէք, ասացէք որդիք,
 Ծնող, ազգական կամ տո՛ւն, հայրենիք...»
 — «Բաղդադ քաղաքն է հայրենիքը մեր,
 Ծնողից զրկուած որբեր ենք անտէր.
 Աշխարհն է բացօդ մեր օթեանը,
 Աստուածն է եղել մեր պահապանը.
 Նա վերևիցն է, իսկ չըկալ ներքև
 Պայծառացնող մեր խաւար արև.
 Անողորմ բաղդից մենք հալածական՝
 Ընկանք սար ու ձոր խեղճ թափառական.
 Բարեբարութեան բաղնիքինք դռներ,
 Բայց իզուր անցան մեր բոլոր յոյսեր:
 Մարդկանց քարացած և բիրտ զգացմունք

Չը զարթեցրեց մեր աղի արցունք.
 Ո՛չ կարեկցութիւն և ո՛չ սփոփանք,
 Քանի՜ տառապեց անկայուն մեր կեանք...
 Արդ՝ խնդրում ենք քեզ, արքայ բարերար,
 Հոգատարութիւն մեր կեանքի համար:
 Դ՛ու եղիւր մեզ հայր և միշտ պահպանի,
 Թ՛ող քո շնչքը մեզ լինի հովանի...»

ԺԱ

— Բաց է ձեր առաջ ամբողջ Խլաթը, —
 Իսկոյն արքայի շարժուեցաւ գութը. —
 Իմ քաղաքի մէջ ազստ ապրեցէք,
 Եւ նեղ ժամերին, գութ ինձ օգնեցէք:
 Ապա հրամայեց իւր ծառաներին.
 — Տարէք մի լաւ տեղ այս եղբայրներին,
 Թ՛ող ջոկ սենեակում միասին ապրեն,
 Այնտեղ իմ հաշուով հաց տան, կերակրեն...»
 Երկու եղբայրը հիւրընկալուեցին
 Եւ թագաւորից անչափ սիրուեցին.
 Ասլի-Մէլիքը եղաւ խահուէչի ⁶⁾,
 Իսկ Սանասարը կարգուեց չիբուխչի ⁷⁾:

ԺԲ

— Տարին լրացաւ, — վէզիրը մի օր
 Ասաց Մեւքօնին, — լսիր, թագաւոր,
 Մեզ մօտ ապրում են դեռ այդ տղաներ,
 Բայց առանց վարձի և ձրիակերներ...
 Ի՞նչ օգուտ ունես, ես չեմ հասկանում,
 Որ հաց ես տալիս, իզուր պահպանում.
 Ինչո՞ւ օտարը մեր մէջը ապրի,
 Մեր «լաւն ու վատը» աչքովը տեսնի...»

⁶⁾ Սուրճ տուող:

⁷⁾ Ծխաբարձ տուող:

— Բարի խորհրդիդ լսելուն հազիր ⁸⁾
 Ասա՛ ինչ անենք, պատուական վեզիր...
 — Այդ տղաներին մի օր կրկանչես
 Փորձելու համար, որ դու ճանաչես
 Ինչ հունար ունին կամ թէ քաջութիւն,
 Արդեօք նեղ օրում կանեն օգնութիւն...
 Արքան հաւանեց վեզիրի խօսքին
 Եւ հրամայեց կանչել տղերքին.
 Տղերքը եկան արքունի պալատ,
 Մէլքօնի առաջ կանգնեցին ազատ.
 — Ի՞նչ կամք, թագաւոր, պատրաստ ենք լսել.
 — «Ո՛չինչ, ձեզ միայն այն կուղեմ ասել,
 Վաղը կրլինի մեծ ճակատամարտ,
 Դուք կ'երթաք կռուի — ինչպէս տղամարդ...»

ԺԳ

Վաղը լուսացաւ. երկու եղբայրը
 Առան գուրդերը, հեծան ձիերը,
 Դուրս եկան մէյդան ջըրիդ խաղալով,
 Եկաւ արքան էլ իր մեծ ղօշունով ⁹⁾:
 — Կռուելու կերպը թող լինի այսպէս:
 Ասլի Մէլքը, վեզիրը և ես.
 Իսկ դու, Սանասար, մի կողմի վրայ
 Վերցրու ղօշունը, ինչօր այստեղ կայ:
 — Ո՛չ, ո՛չ, թագաւոր, — ասաց Սանասար, —
 Դուք մեղք կրլինէք և անհաւասար:
 — «Հապա ո՞նց կուղես, — լռեց թագաւոր, —
 Որ գործը լինի խղճմտանքաւոր:
 — «Ես ու եղբայրս մի կողմը լինենք,
 Թող ղօշունիդ հետ երկուսով կռուենք:
 — Թող այդպէս լինի, — արքան յօժարուեց —
 Եւ կարճ միջոցում կռիւն սկսուեց:
 Կատաղի՛ կռիւ, սաստիկ եղաւ ջարդ,

⁸⁾ Պատրաստ: ⁹⁾ Զօրքով:

Այնքան զօրքերից չազատուեց մէկ մարդ:
 Երբ թագաւորը տեսաւ զօրք չըկալ,
 Փրփրեց, բարկացաւ վէզիւրի վրայ.
 — «Բո տունը քանդուի, այս քնչ արեցիր,
 Ամբողջ ղօշունը զուր կոտորեցիր.
 Դրանք իսկապէս եղել են մարդիկ,
 Իսկ մենք թուլամորթ և վախկոտ կնիկ...»

Հետեւեալ օրը եղաւ հրաման
 Պատժել վէզիւրին — դէպի՛ կախաղան:

Այդ քաջութիւնով շատ հռչակուեցին
 Երկու եղբայրը, բայց չըմնացին
 Երկար ժամանակ խաթ աշխարհում,
 Ուրիշ ծրագիր ունէին մտքում.
 — «Ե՛րբ պէտք է հասնենք մեր նպատակին,
 Սանասարն ասաց Ասլի Մէլիքին.
 Զուր ծառայում ենք տէրութեան օտար,
 Բայց մնաց շէնքը մեր կիսակատար
 Աղբրի գլխին, առանց հետեանք,
 Ինչո՞ւ զուր անցնի այնքան աշխատանք.
 Տէ՛ր է հարկաւոր, որ տալ ժողովուրդ,
 Ուրեմն, եղբայր, լսի՛ր իմ խորհուրդ.
 Ո՛չ դու առաւօտ սուրճ կը մատուցես,
 Ո՛չ էլ ծխաքարշ կը պատրաստեմ ես.
 Հաստատ պայմանին՝ Մելքօն արքային
 Վաղը չ'երևանք մենք ամենեւին.
 Այս բանից դրդուած նա կը բարկանայ.
 Պատճառի համար կը տեղեկանայ.
 Իսկ մենք չըվախենք կանչած ժամանակ,
 Այլ բացատրենք մեր վեհ նպատակ...»

Եւ եղբայրները պայման կապեցին՝

Ձերթալ արքային համաձայնուեցին:

ԺԵ

Երբ թագաւորը տեսաւ առաւօտ
 Երկու եղբայրը չ'եկան իրա մօտ
 Կանչեց ու ասաց — Բնչ էք մտածում,
 Ինչո՞ւ համար էք հակակրանք տածում
 Դէպի իմ անձը, որ ձեզ սիրում է,
 Հօրից աւելի խնամք տանում է.
 Գուցէ կարծում էք. թէ նեղացած եմ,
 Իբր ձեզանից վրէժ կը լուծեմ,
 Որ կոտորեցիք այնքան զօրք անբաւ,
 Վէզիրն արդէն պատիժն ստացաւ.
 Ընդհակառակը ես շատ ուրախ եմ,
 Որ ձեր շնորհիւ ուրշից չը վախեմ,
 Այլ թէ վախենալ ինձնից թշնամին,
 Թո՛ւ թիկունք լինէք ննդութեան ժամին.
 Ուրեմն, այսօր ինչո՞ւ չէք եկել,
 Ինձ համար ծխաքարչ և սուրճ պատրաստել.
 Հայր չունէք, ասեմ, մտածում լինէք,
 Մայր չունէք, ասեմ կարօտը քաշէք.
 Ձէ՛ որ առաջուց հարցրի չունէք Բնչ,
 Պատասխանեցիք «բան չունենք ոչինչ»,
 Էլ ինչո՞ւ համար տխուր էք, որդիք,
 Բացատրեցէք ճշմարիտ ձեր միտք...»

ԺԶ

Ճշմարիտ է որ չունինք հայր ու մայր,
 Ոչ տո՛ւն, ազգական, ոչ ուրիշ եղբայր,
 Բացի համակրանքն Ձերդ արքայի,
 Բայց կուգենք յայտնել — մի տեղ ամայի
 Շէնք ենք սկսել բերդի անառիկ
 Եւ վրան թափել աշխատանք, քրտինք:
 Բայց կ'իսպառ թողել, այս կողմը եկել.
 Այս բանը քեզնից չենք ուզում ծածկել.

Ուստի խնդրում ենք լսես մեր խորհուրդ,
 Օգնելու համար մեզ տաս ժողովուրդ...
 Եւ սկսեցին պատմել միասին,
 Բերդի շինութեան, աղբիւրի մասին:
 Ողորմած արքան խորհուրդը լսեց,
 Նրանց քառասուն տուն լանձնարարեց
 Եւ ասաց. «որդիք, առէք, գնացէք,
 Ձեր կիսակատար բերդը շինեցէք...»

ԺԵ

Միւս առաւօտը ճանապարհուեցին,
 Այն աղբիւրի մօտ իջնանեցին.
 Սանասարն ասաց Ասլի Մէլիքին.
 — «Արդեօք քնչ կ'ասես, եղբայր, այս մտքին.
 Առաջ սկսենք շինութիւն բերդի,
 Թէ կացարաններ խեղճ ժողովրդի»:
 Ասլի Մէլիքը տուեց պատասխան.
 — «Աղքատ ժողովուրդ առանց բնակարան
 Ի՞նչպէս դիմանայ արեգական տակ.
 Նախ պէտք է նրա բարւոքենք վիճակի:
 Եւ սկսեցին շինութիւնները
 Այնպէս եռանդով քաջ եղբայրները,
 Որ տասը տան տեղ փորում, պատրաստում
 Եւ մի օրուայ մէջ տասը տուն շինում:
 Պարիսպները պինդ քարով, աղիւսով,
 Տները շինում իրանք երկուսով.
 Իսկ ժողովուրդը փայտեր էր բերում
 Եւ ցեխ կրելու պաշտօն կատարում.
 Այսպէս չորս օրում քառասնաչափ տուն,
 Աւարտեցին շուտ, արին բնակութիւն.
 Ապա կիսատը բերդի սկսան,
 Եւ եղբայրները քաջ էին այնքան,
 Որ քարէ սեան տեղ քար'սին զարկեցին,
 Մի տարի միջոց — բերդն աւարտեցին...»

ԺԸ

Ասլի-Մէլիքը վերկացաւ մի օր
Գնաց Սէլքօնին, «Գոհ ենք, թագաւոր,
Որ դու լսելով մեր բարի խորհուրդ՝
Տուիր մեր ձեռքը օգնող ժողովուրդ.
Մենք քո որդիքն ենք. բերդը շինել ենք,
Քեզ մօտ խնդրելու ահա եկել ենք,
Որ բարեհաճես մեզ հետ այնտեղ գաս
Եւ գեղեցկաշէն բերդին անուն տաս...»
— «Լաւ է, սիրելիք. ինչ չէք մոռացել
Եւ լաւութիւնը իզուր չէ անցել.
Համբուրեց Սելքօն Ասլի Մէլիքին
Եւ որդեգրեց, աղջիկն տուեց կին:

ԺԹ

Տղան ու աղջիկն երբ պսակուեցին՝
Թագաւորի հետ ճանապարհուեցին
Դէպի աղբիւրը փառաւոր շուքով,
Հեծած ձիերը և անթիւ զօրքով:
Խրխնջում էին ձիերը թամբած,
Գնում յետևից ժողովուրդ խմբած
Եւ տանում էին լաւ զարդեր պէս-պէս՝
Այնտեղ անելու փառաւոր հանդէս:
Ասլի-Մէլիքը առաջնորդելով
Ասաց արքային՝ բերդը ցոյց տալով.
— «Ահա բերդը, տէր, նայիր շինուածքին
Եւ գին դնելով մեր աշխատանքին՝
Օրհնիր դու նրան և դիր մի անուն»:
Արքան զարմացաւ տեսնելով կանգուն
Բերդի ամրութիւն մի հսկայական,
Քաջած կամարով մեծ ու յաղթական.
Ուրախութիւնից իսկոյն հրամայեց,
Կարմիր զօռներ օդում ծածանուեց.
Զօրքը հնչեց փող և ժողովուրդը
Մտաւ գեղաշուք հանդիսով բերդը:

— Թող Աստուած օրհնէ ձեր ճիգն ու վաստակ:
 Զուր չէք անցկացրել ձեր կեանք, ժամանակ.
 Շատ ապրիք, որդիք խելօք վարպետ էք,
 Լաւ ձեռքեր ունէք, գործը լաւ գիտէք.
 Առէք օրհնանքս իմ անկեղծ սրտից.
 Ես շատ հիացալ այս սիրուն բերդից.
 Եւ որովհետեւ անուն չէք գրել
 Ու, հրաշք, ... քարէ սեան գուք սիւն էք տուել՝
 Դրա անունը թող կոչուի Սեան սիւն՝
 Այն օրից մնաց անունը Սասուն...

Ի

Այդ գէպից յետոյ անցան տարիներ.
 Ասլի Մէլիքին եղան զաւակներ
 Մէկի անունն էր Ծնճղափոքրիկ,
 Եղբայրների մէջ ամենապստիկ.
 Անշրանիկ որդին «վախկոտ» Յանվէզի,
 Երկուսն էլ անպէտք, միշտ խաղում վէգի:
 Իսկ Խոր զուսանը շատ լաւ էր երգում
 Եւ ողջ աշխարհը խաղով գրաւում.
 Չննով Սարգիսը ձայն ունէր ահեղ.
 Որ արձագանք էր լինում ամեն տեղ.
 Դաւիթ¹⁰⁾ անունով մի տղայ էլ կար,
 Բայց թոյլ կազմուածքով, հիւանդ, ցաւազար...

ԻԱ

Ինքն Ասլի Մէլիք շատ կտրիչ մարդ էր,
 Զին ու ջանավար ուժով կըջարդէր.
 Անյաղթելի էր կուռւմ կատաղի,
 Թշնամիներին գարձնում էր գերի:
 Ամեն օր բերդից՝ նժուգը հեծած՝

¹⁰⁾ Սրա անունը ժողովրդական վարիաններում մնացել է մինչև այժմ մուրթ և անյայտ, չըպէտք է շփոթել իսկական Սասունցի Դաւթի հետ:

Նա դուրս էր գալիս զըրահաւորուած.
 Եւ շատ կողմերում տարածել էր վախ
 Մշոյ սարերը գրաւել անկախ...
 Մի օր էլ հասաւ Մուսուլ աշխարհին,
 Այն էլ գրաւեց և թագաւորին
 Սպանեց, առաւ կինը ախուսին.
 Եւ կենակցելով ապրեց միասին.
 Ինքը Մուսուլում նստեց թագաւոր.
 Եւ ժողովրդասէր և շատ բաղդաւոր.
 Կինն էլ գեղեցիկ, շատ բարեսիրտ էր.
 Եւ առաքինի, հանդարտ խղճի տէր.
 Դսլիմ՝ խանում ¹¹⁾ էր այդ կնոջ անուն,
 Որից ծնուեցաւ մի տղայ ¹²⁾ սիրուն...

ԻԲ

Իսկ Սանասարը, իբրեւ սիրասուն
 Զաւակ բնութեան, նստած էր Սասուն
 Անչափ սիրում էր իւր ժողովրդին՝
 Լսող հնազանդ իւր ազատ կամքին,

11) Սասնայ ծռերում Բ. վարիանտի մէջ այս կինը
 գուրս բերուած է իբր Առիւծաձև Մհերի կին, որի և իբր
 աղդեցութեամբ ամեն ինչ կապուած է նա իւր խորթ որդի
 Մուլաթիքին (?). սա սխալ է: Վարիանտիս երկու հայ
 Մշեցի հմուտ աշուղների և բուն ժողովրդի մշտնջեն
 պատմածների հիման վրայ և մեր ներկարամնայ ժողովրդ-
 դական նիւթերի բազմաձիւղ աղբիւրների վերաբերեալ
 ուսումնասիրած փորձերի շնորհիւ՝ եկել ենք այն
 իրական եզրակացութեան, որ Իսլիմ խանումը եղել է Ասլի-
 միքի երկրորդ կինը, իսկ Մուլաթիքը նրա խորթ որդին:
 Վերջինս երբ հասակն առնում է և տեղեկանում, որ իր
 հօրազատ հօր սպանողը Ասլի-միքին է եղել, մի օր խաբե-
 աւթեամբ սպանում է նրան և ինքը լինում Մարայ-միքի:

12) Որովհետեւ հօր անունը Ասլի-միք էր, որդու ա-
 նունը դրին Մուլաթիք. անս Ս. Մանդինեանի Դիւցազնա-
 կան աշխարհի և մեր անտիպ Վասունցի Դաւիթ:

Բայց հօր կուռքերը անհանգստացնում
 Եւ չէին թողնում մնալ Սասունում,
 Ուստի մտածեց ընկնել ճանապարհ,
 Դէպի Բողոքատը հայրենի աշխարհ—
 --«Բանի անցկացնեմ անքուն գիշերներ,
 Սիրտս տրորեն հօրըս արարքներ.
 Կամ պէտք է զոհուեմ չարաչար կուռքին,
 Կամ վերջ տամ հօրս անիրաւ կեանքին.
 Ասաց ու գնացի—Հայրը նկատեց
 Եւ Սանասարին իսկոյն ճանաչեց.
 —«Ի՞նչքան մեծ է, կուռք, քո զօրութիւնը.
 Որ Սանասարի կտրելով քունը՝
 Քաշեցիր, բերիր մատաղ կամաւոր,
 Դիտեմ, միւսին էլ կրքերես մի օր...»

Ի Գ

Մայրն աստուածապաշտ¹³⁾, բնութեամբ բարի,
 Տեսնելով վտանգն իր Սանասարի՝
 Սկսեց տխրել և շատ արտասուել,
 Փրկութեան համար մարդուն աղաչել.
 Բայց Սենեքերիմ, սիրտը քարացած,
 Առաւ սուրն ու թուր. սաստիկ կասողած
 Կանչեց. «Եկ, որդի, գնանք տեսութիւն,
 Տո՛ւր ի՞նչօր կուռքին երկրպագութիւն,
 Քեզ պէտք է զոհեմ, ո՛ւր ես թափառել,
 Խոստումս անկեղծ կ'ուզեմ կատարել:
 Սանասարն ասաց. «Իմ հայր թագաւոր,
 Հաւատա՛, կուռքդ շատ է զօրաւոր.
 Դիշերն այնտեղ չըթողեց խաղաղ,
 Միւս եղբօրս էլ կրքերէ մատաղ:
 Ապա երկուսով մտան կռատուհն.

13) Ասիւմէլիբը և Սանասարը նոյնպէս եղել են Աստուածապաշտ, այնպէս որ իրանց մօր հետ ամբողջ հոգու զօրութեամբ առելիս են եղել Սենեքերիմին նրա մոլեռանդ կռապաշտութեան և անխիղճ բռնակալութեան համար:

— «Ո՛րդի, տուր կուռքին երկրպագութիւն»:
 — «Ո՛չ, լսիր, Հայրիկ, դեռ փոքրիկ էինք,
 Երբ մենք Բաղդադից հեռացել էինք,
 Ուստի չըգիտենք կուռքիդ զօրութիւն,
 Առաջ տուր ինքդ երկրպագութիւն,
 Որ օրինակիդ ես էլ հետևեմ,
 Ես էլ խոնարհուիմ ու երկրպագեմ...
 — «Տես, որդեանկ, այսպէս — հայրը խոնարհուեց
 Երկիւղածութեամբ և երկրպագեց»:
 — «Է՛լ, մեռնեմ կուռքի կախարդ զօրութեան,
 Ցնցեց մարմինս, արիւնս գոլութեան.
 Աչքերս մթնեց, երբ խոնարհուեցիր,
 Զրտեսայ, Հայրիկ, դու թէ՛ արեցիր.
 Ե՛կ, մի անգամ էլ խոնարհութիւն տուր,
 Ես էլ կըլինեմ կուռքին անձնատուր»¹⁴):
 Երբ հայրը ծընկչոգ դարձեալ խոնարհուեց,
 Քաջ Սանասարը բարձրաձայն գոչեց.

«Ես հացն ու գինի,
 Տէրը կենդանի».
 Եւ մի գուրզ իջաւ
 Սենեքերիմին
 Իսկոյն ցած տարաւ
 Եօթն գազ գետին...

ԻՊ

Շուտով կուստուն մտաւ Սանասար,
 Զարդեց կուռքերը՝ դետնին հաւասար.
 Առաւ արծաթներ, բոլոր զարդարանք,
 Իբր ազատութեան թանկագին փրկանք.
 Յանձնեց իր մօրը. «Ո՛րմա»¹⁵ ջան, վեր առ,
 Շինել տուր դրանցից զարդեր քեզ համար.

¹⁴) Ժողովրդի պատմելով՝ Սանասարը առաջին անգամին
 յարմարութիւն չէ գտնում Սենեքերիմին հարուածելու կամ
 սպանելու... ¹⁵) Մայրիկ:

Այլևս չըկայ այն լիրբ դազանը,
 Որ քարքանդ արեց ողջ Հայաստանը.
 Նա, որ շատերին թշուառացրեց,
 Հայ ազգի թիւը նուազեցրեց.
 Նա, որ արիւնով ներկեց Հայ դաշտեր,
 Պատեց թախիծով մարդկային սրտեր.
 Ո՛չ մօրկան լացը, ո՛չ մանկան ճիչը
 Չ'արթնացրին նրա քարացած խիղճը.
 Է՛հ, ո՞ր մէկն ասեմ, նրա ոճէրներ
 Լի են աշխարհիս ամեն անկիւններ.
 Վերջապէս չկայ այն բռնաւորը,
 Որ մինչև անգամ որդկերանց օրը
 Ուզում էր խաւրել, կուռքին զոհելով,
 Բայց ինքն եղաւ զոհ իր որդու ձեռքով,
 Փոխ չէ. հայրասպան թո՛ղ ես հռչակուեմ,
 Բայց խղճի առաջ ես շատ հանգիստ եմ,
 Որ կատարել եմ մի գործ սրբազան,
 Հեռացրելով երկրից մի զազան.
 Գազար՛ն, որ շատից արցունք է քամել,
 Շատին գիշախանձ սրերով տանջել.
 Ահա թէ ինչու հօրս սպանեցի,
 Որով և շատի կեանքն ազատեցի.
 Լաւ է չըլինի անգութ, վնասակար,
 Շատերի հանգիստ ապրելու համար...

Ի Ե

Մայրը համբուրեց որդու ճակատը.
 — «Կեցցէ՛ իմ որդին, իմ Սանասարը,
 Որ մեհեանները կուռքերի փշրեց,
 Բռնակալ հօրից «վրէժը» լուծեց...»
 Ապա ձեռքերը երկինք տարածած
 Աղօթեց մայրը... Ստեղծող Աստուած
 Երկնի ու երկրի, գոհանամ Քեզնից,
 Որ ազատեցիր այս քարջարոսից.
 Թո՛ղ կռապաշտութեան գարշաւնքը կորչի,
 Աստուած՝ պաշտութեան օրէնք ճանաչուի...»

Սանասարը հօր գահը բարձրացաւ,
 Մօր առաջարկով վերջն ամուսնացաւ.
 Ունեցաւ երկու ուժեղ զաւակներ,
 Մին Ձէնով Յովհան, իսկ միւսը՝ Մհեր.
 Ձէնով Յովհանը ¹⁶⁾ ունէր բարձր ձայն,
 Որից սարսում էր բնութիւն համայն.
 Եօթը գոմշի հաստ կաշին արևում
 Չորացընում էր, մէջը փաթաթւում,
 Որ չբռնաքուի ահեղ գողալիս,
 Մարդ զարգանդում ¹⁷⁾ էր ձայնը լսելիս...

Քաջ էր Մհերը ¹⁸⁾, տեսքով ահարկու,
 Ոյժ ունէր անյաղթ, կռները հուժկու.
 'Իեռ նա տասնումէկ տարէն հասակում
 Սասունը տանող լեռնուղիներում
 Սպանեց քաղցած վիշապ - Առիւծին,
 Որ «սով» էր ձգել ամբողջ Սասունին
 Եւ հսկայական այդ մեծ արկածով
 Նա «Առիւծաձեւ» ¹⁹⁾ կոչուեց անունով:

¹⁶⁾ Սարսափում:

¹⁷⁾ «Սասմայ ծուրում» (իսկապէս գնահատելի աշխատութիւն է արժ. Գարեգին Սարկաւազի կողմից) գրի առած Ա. վարիանտով թէ Ձէնով - Յովհանը եղել է Մհերի երրորդ որդին, — սխալ պէտք է համարել, ուղիղն է Բ. վարիանտը, որ Ձէնով Յովհանը եղել է Մհերի եղբայրը: Դաւթի քեռին և Խլաթայ տէրը: Շատ գրուածներում Սասունցի պահլաւանների ցեղական ձիւղաւորութիւնները ներկայացրուած են քաղմատեսակ ու հակասական, սակայն ես կաշխատեմ փորձերովս լուսաբանել մինչև այժմ մութ մնացած այդ կարևոր կէտերը:

¹⁸⁾ Պարագում էր որսորդութեամբ և աշխարհակալութեամբ:

¹⁹⁾ Երևի այս անունը դրել են Դաւթի որդի Մհերի պլստիկ մականունից զանազանուելու համար:

Մհերից եղաւ Սասունցի Դաւիթ,
 Մի շնորհալի պահլաւան իգիթ.
 Այն դիւցազնական պարծանքն աշխարհի,
 Որ չըվախելով սարսափից մահի,
 Կռիւ է մղում կռիւն անդադրում
 Կեանքի ալեծովի փոթորիկներում.
 Եւ կրճքից արեան գետեր են վազում.
 Այսօր էլ ազատ կեանքի երազում...

ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼԱՍՅԱՆՑ

Հուլիս

